

ЧЕСМА МЕХМЕД ПАШЕ СОКОЛОВИЋА

Од некада бројних београдских чесама до данас је остала сачувана само стара турска чесма поред Дефтердарове капије, у Горњем граду Београдске тврђаве. Делећи судбину утврђења и пратећи његове трансформације, условљене потребама одбране, ова чесма је до наших дана доспела изменјена како у погледу своје архитектуре тако и некадашњег положаја.

Конзерваторски и истраживачки радови на овом значајном споменику, у комплексу Београдске тврђаве, започети су још у четвртој деценији овога века,¹ а настављени су 1960.² и 1979.³ године, када је чесма археолошки истражена. Прикупљена грађа из историјских извора, као и резултати истраживања на самом споменику, пружили су мноштво нових података, који омогућавају да се доста поуздано одреди време настанка, приближно утврде првобитни изглед и функција, као и да се уоче какније преградње.

Међу европским и турским путницима XVI—XVII века, који су имали прилику да посете горњоградско утврђење и забележе своја виђења, ову чесму једини помиње Евлија Челеби. Описујући Београд, у коме је боравио четири пута половином XVII века, он наводи да се у рову Унутрашњег града-Нарина у непосредној близини ца-

мије султана Сулејмана налази једна чесма „старог Мехмед паше Соколовића“.⁴ Затим Евлија каже да се на чесми налазио натпис који гласи:

„Дођи, мој беже, ако желиши
Да на овом свету пијеш
(С рајског извора) Аб-у хајат

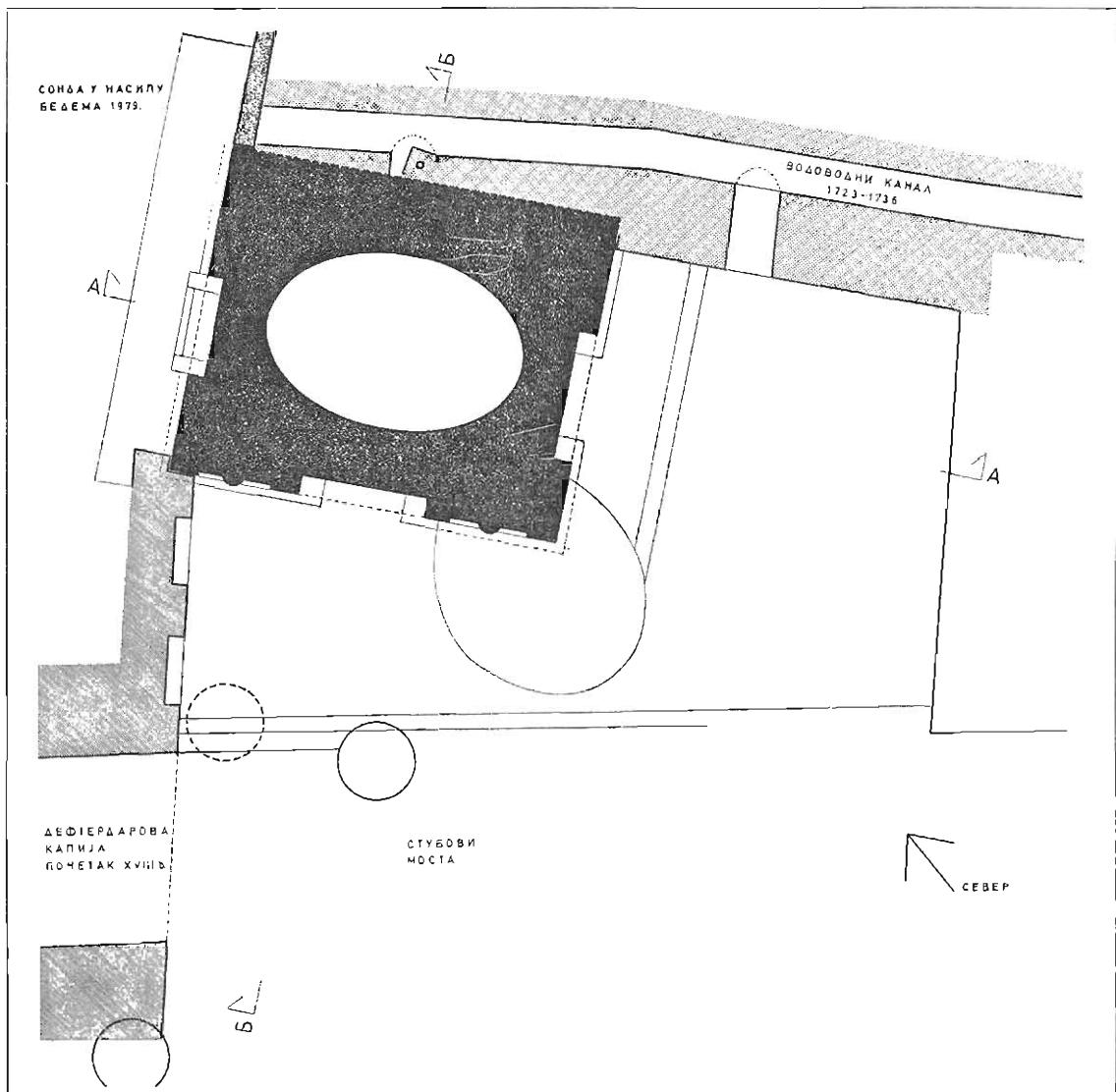
1006 (=1597/98)⁵

У даљем тексту када говори о београдским чесмама, Евлија поново помиње ову исту Мехмед пашину чесму у Горњем граду, наводећи други текст натписа који гласи:

„Ову високу чесму обнови
добротвор Мехмед-паша

984 (=1576/77)⁶

Оба натписа, која су несумњиво наведена у односу на исту чесму, пружају два међусобно супротна податка. Према првом натпису чесма је подигнута 1597/98, готово две деценије после смрти старог Мехмед паше Соколовића, кога Евлија изричito наводи као ктитора. Насупрот томе други наведени натпис датован је у 1576/77. годину, односно у време пре смрти старога

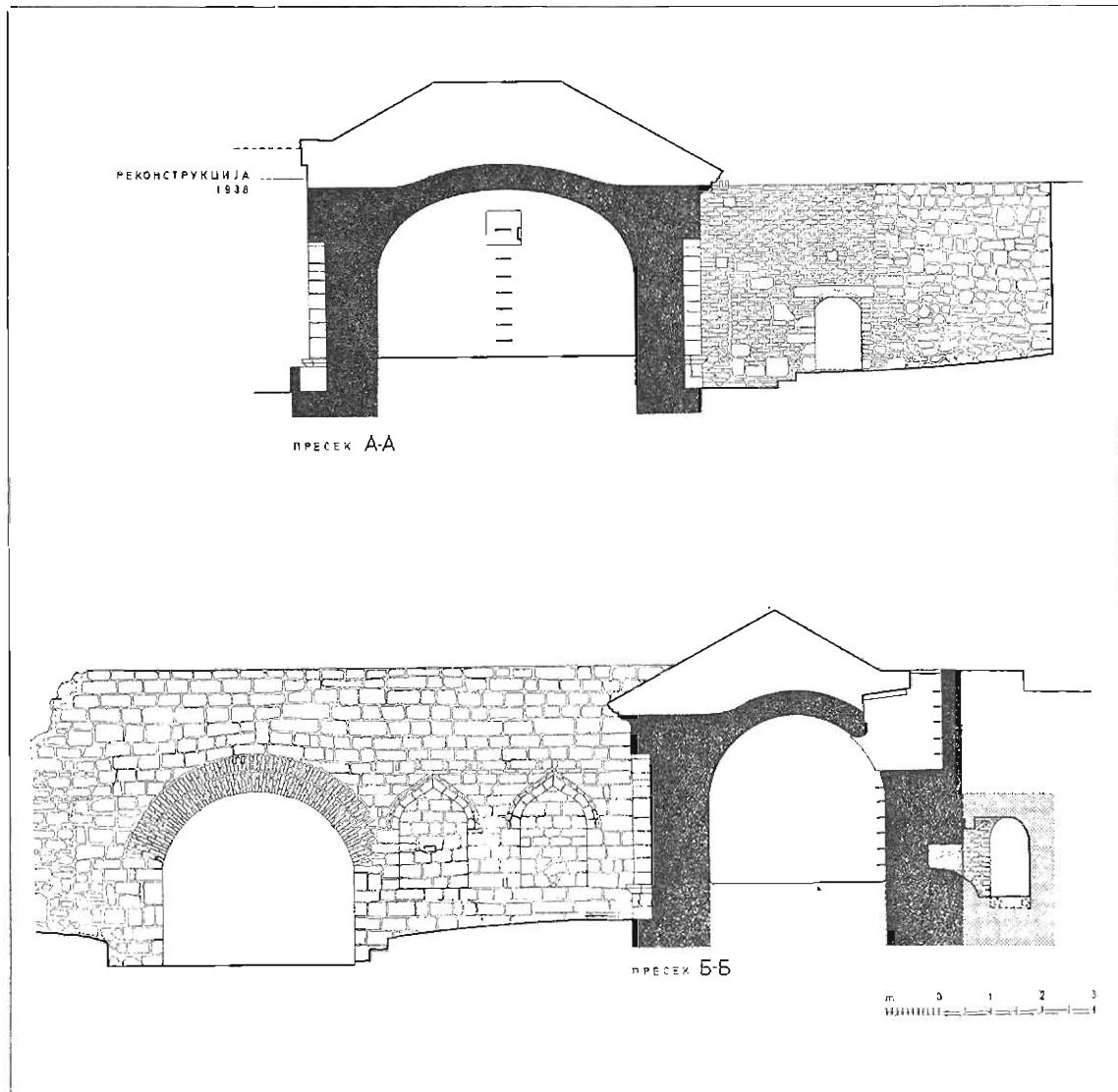

Сл. 1. Чесма Мехмед паше Соколовића, основа — садашње стање.

1. The drinking fountain of Mehmed Pasha Sokolović, base, its present state.

паши. У томе смислу може се претпоставити да овај други натпис стварно потиче са Мехмед пашине чесме у Горњем граду, док би први натпис одговарао некој београдској чесми подигнутују две деценије касније. Сређујући своје путне белешке у позним годинама живота, Евлија Челеби је вероватно овај натпис грешком повезао са чесмом у рову Унутрашњег града.⁷

Од западних путописаца ову чесму је нешто касније запазио само Герхард Корнелијус Дриш. Описујући Београдску тврђаву и радове који су били у току 1719. године он помиње „чесму у Горњем граду, у коју је доведена вода кроз цеви из даљине од једног сата“.⁸ Сличан податак налази се и у једном званичном аустријском документу са описом стања Тврђаве у

Сл. 2. Чесма Мехмед паше Соколовића, пресеци.

2. The drinking fountain of Mehmed Pasha Sokolović, cross sections.

априлу 1721. године. Ту се помињу два „бунара“ (Brunnen), односно чесме, од којих је у једну била доведена вода са удаљења од 1,5 сата хода, док је друга имала извориште у самој тврђави (вероватно да нашњи извор Св. Петке).⁹

На картографским изворима горњоградска чесма почиње да се приказује тек са појавом детаљних планова Београдске твр-

ђаве у XVIII веку. Најранији приказ ове чесме налазимо на једном плану аутографији из Националне библиотеке у Паризу.¹⁰ Овај план, поред доста детаљног и тачног приказа постојећих утврђења има и неостварено пројектно решење за спољни бастиони фронт Београдске тврђаве. Чесма је на плану приказана у непосредној близини Северне капије Горњег града, као

објекат правоугаоне основе са три слободне стране и четвртом прислоњеном уз контраескарпу некадашњег рова Унутрашњег града. Сличан приказ чесме налази се и на штампаном Бајеловом плану.¹¹ Оба ова плана настала су у првој или почетком друге деценије XVIII века, односно сигурно пре 1717. године.

У истом положају чесма је приказана као засведени објект и на једном листу који је чинио саставни део пројектне документације пуковника Доксата из 1723—1725. године.¹² Крајем четврте деценије XVIII века стара горњоградска чесма приказана је и означена у легенди на три плана. На сутерен-плану Тврђаве из 1736—39. године означена је одредницом легенде F. као Springbrunn,¹³ а исто је означена и на плану из 1739. године под одредницом легенде N. (Spring Brunnen).¹⁴ На једном другом плану из исте године у легенди под g. означена је као Die Rohr Brünen.¹⁵

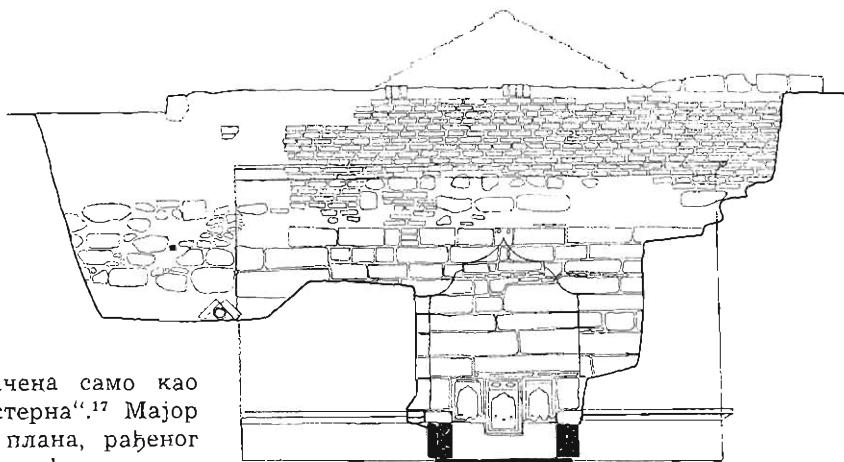
Из 1790. године потичу два плана на којима је чесма у легенди означена. На једном од њих описана је као „покварена цистерна где се у тврђаву доводи вода путем канала из града“,¹⁶ а на другом је означена само као „Покварена водоводна цистерна“.¹⁷ Мајор Грамберг у легенди свога плана, рађеног 1808. године, означава је као фонтану, не описујући у каквом се стању тада налазила.¹⁸

На два турска плана, који су настали половином XIX века, стара Мехмед пашинска чесма у легенди је различито објашњена. На једном је означена као резервоар за воду,¹⁹ а на другом као ледница.²⁰

Чесма је први пут технички снимљена и фотографисана 1916. године. На сачуваној документацији јасно се уочава да је она тада била дosta засута земљом и шутом, а и у знатној мери преправљена. Изнад сачуваних делова првобитних фасада у то време је постојао зид, висок око 2 м, завршен венцем од насатично постављених опека. Овај накнадно подигнути зид се састојао од осам редова опека изнад којих је био део зида грађен од грубо обрађеног

камена. На предњој фасади налазила су се накнадно пробијена врата (сл. 5).

Први испитивачки и конзерваторски радови на чесми Мехмед паше Соколовића изведени су 1938. године.²¹ Грађевина је очишћена од насила земље и шута, а порушени су и касније дограђени зидови. Оштећени делови старих фасада су обновљени и засидана су накнадно пробијена врата на предњој фасади. Међутим, и поред намере да се чесми врати првобитни изглед, услед недовољности података којима се тада располагало, горњи део грађевине је у целини произволно и погрешно реконструисан. Изнад старог венца, који је према очуваним траговима обновљен, постављен је и нови венац од тестерасто сложених опека и завршни венац од ка-

СЛЕДУЈУЋА ИЗГЛЕД

Сл. 3. Чесма Мехмед паше Соколовића, изгле-

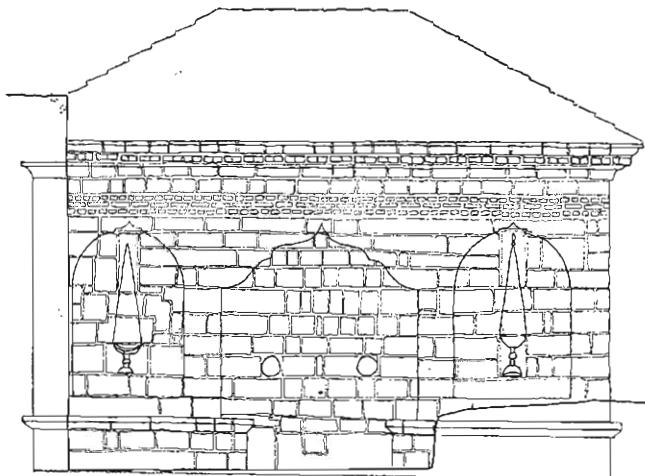
мена. Над целом грађевином подигнут је четворосливни кров покрiven ћерамидом. Каснија коизерваторска интервенција, изведена 1960. године, није битно изменила затечено стање објекта²² (сл. 8).

У току археолошких истраживања Унутрашњег града²³ и система горњоградских фортификација²⁴ за протекле две деценије дошло се до значајних података који омогућавају уочавање некадашњег положаја и функције ове старе чесме, као и трансформација које су биле условљене

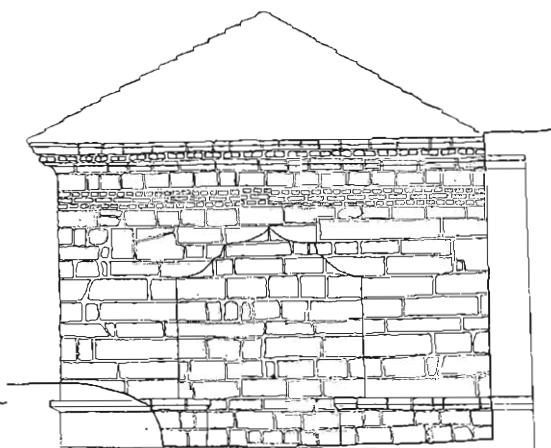
обновама бедема. Године 1979. откривена је и археолошки истражена трећа, почетком XVIII века засута фасада чесме, што је омогућило да се ова грађевина у целини сагледа и проучи.

Стара чесма Мехмед паше Соколовића у Горњем граду складна је грађевина правоугаоне основе, димензија $7,50 \times 6,30$ м (сл. 1). Подигнута је у некадашњем рову испред улаза у Унутрашњи град. Била је прислоњена уз његову спољну страну тако да је имала три слободне фасаде. Четврта страна чесме налазила се у функцији подзида рова и на њу се, вероватно, даље настављала зидана контраескарпа. У току археолошких истраживања испред чесме су откривена три реда са по два округла стуба моста, који су на правцу турске капије Уну-

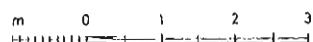
за истицање воде (сл. 3). Грађене су од правилних тесаника пешчара сложеног у редове. Временом су доста изменењене тако да не може у целини да се сагледа њихов првобитни изглед, нарочито у горњим зонама. Најбоље је сачувана бочна северозападна фасада, која се дуго налазила под земљаним насипом (сл. 6). Све три фасаде у доњем делу имају сокл, висок око 0,70 м, који је одвојен истуреним каменим венцем са косо засеченим профилом. На висини од око 3,90 м налазио се други хоризонтални венац полуокружно засеченог профила. Једини оригинални део овога венца остао је сачуван на западном углу чесме.²⁶ Некадашњи изглед фасаде изнад овога венца и њен завршетак нису познати. Може се само претпоставити, према унутрашњој кон-

ЈУГОЗАПАДНИ ИЗГЛЕД

ЈУГОИСТОЧНИ ИЗГЛЕД

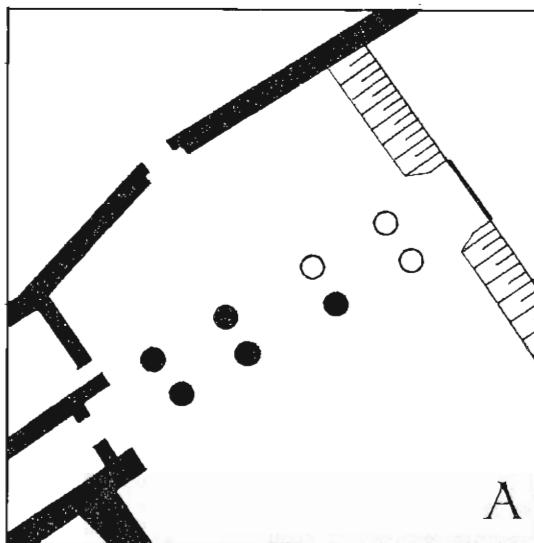
3. The drinking fountain of Mehmed Pasha Sokolović, façades.

трашњег града.²⁵ Оса овога моста са супротне стране пресеца готово по средини стару Мехмед пашину чесму. На основу тога може се доста поуздано закључити да је чесма у време свога настанка била у склопу овога моста. Чинила је конструкцију, односно подзид, на који су биле ослоњене основне греде, а њена горња површина представљала је простор са кога се прилазило мосту.

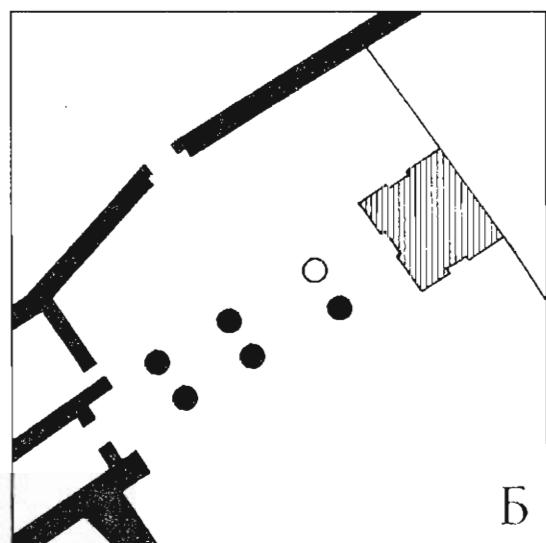
Са све три слободне стране чесма је имала декоративно обрађене фасаде и луле

конструкцији свода резервоара чесме и некадашњој висини моста, да је завршетак горњег дела фасаде био изнад овога венца за око пола метра. У том случају првобитна висина чесме била би око 4,50 м.

Обе бочне фасаде чесме рашичлањење су са по једном нишом, дубине око 0,35 м, које су у горњем делу завршене декоративним сараценским луком. На северозападној фасади, у ширини нише, очувано је у целини корито од великих камених плоча које су спојене гвозденим спојницама

A

Б

Сл. 4. Претпостављени положај моста испред капије Унутрашњег града пре (А) и после (Б) изградње чесме.

4. Probable position of the bridge in front of the gate at the Inside Town — before (A) and after (B) the fountain was constructed.

заливеним оловом. Изнад корита, у равни фасаде нише, налазе се три правоугаоне плоче са рељефном пластичном декорацијом у виду преломљених сараценских лукова (сл. 7). У средњој плочи налази се кружни отвор за првобитну лулу и две накнадно пробијене рупе. На обема бочним плочама налазе се по три накнадно пробијене рупе, којима је оштећена пластична декорација у доњем делу плоча. Јасно се уочава да све ове луле нису биле истовремено у употреби. Неке су накнадно затворене каменом и малтерном масом. У једном од отвора за лулу постоји очувани део оловне цеви. Све луле су се налазиле на приближно истој висини, која одговара горњој површини сокла.

Слично кориту несумњиво је постојало и на југоисточној фасади, као и декоративне плоче које су временом ишчезле. Судећи према сачуваној документацији из времена конзерваторских радова 1960. године може се закључити да је постојао очуван отисак једне од ових плоча иза које се налазио већи камени блок са кружним отвором за само једну цев луле у висини сокла.²⁷

Предња југозападна фасада чесме, као главна, посебно је декоративно обликова-

на. Рашиљена је са три нише. Средња ниша је по облику и димензијама иста са оном на југоисточној бочној фасади. Имала је такође камено корито од кога је остало сачувана само задња плоча у равни са фасадом нише. Приликом радова 1960. године испред простора на коме се налазило корито, откривен је кружни сливник са керамичким цевима кроз које је отицала вода према дунавској падини.²⁸ Положај и број некадашњих лула овде није могуће поуздано одредити, јер је тај део оштећен пробијањем улаза у резервоар. Може се претпоставити да су и ту постојале рељефне плоче са лулама као и плоча са натписом који помиње Евлија Челеби. Поред плоча декорацију ове нише допуњавале су и две узидане камене топовске кугле. Бочно од средње налазе се две мање плитке полукружне нише, при врху завршене преломљеним луком. Ове нише почињу на око 0,30 м. изнад сокла, а по висини се завршавају у равни са средњом нишом. Украсене су са по једним рељефним приказом стилизованог стабла чемпреса.

У унутрашњости чесме налази се засведени резервоар елипсоидне основе (сл. 2). Грађен је од лепо тесаног камена у пра-

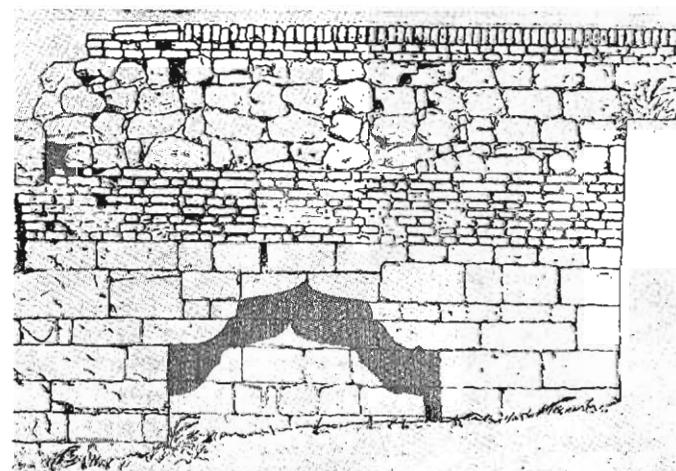
вилном слогу.²⁹ Унутрашњост резервоара, за време другог светског рата, омалтерисана је цементним малтером, тако да му се првобитни изглед не може више да сагледа. Садашњи ниво пода у резервоару налази се нешто изнад нивоа првобитних отвора за луле, што указује да је првобитни под морао бити нижи.³⁰ Ни постојећи улаз у резервоар кроз свод изгледа није првобитни. Настао је, вероватно, у току преградњи које су вршене у XVIII и XIX веку. Судећи према неким очуваним траговима некадашњи улаз налазио се са североисточне стране, а прилазило му се, вероватно, засведеним ходником куда су пролазиле водоводне цеви.

У време када је подигнута и касније током XVII века чесма је снабдевана водом из старог турског водовода. Време настанка овога водовода није поуздано утврђено. Може се само претпоставити да је изграђен убрзо после турског освајања града 1521. године, пошто за сада нема никаквих података који би указивали да је утврђење Горњег града имало водовод током XV века. Посредни подatak који би могао да укаже на време настанка старог турског водовода је подизање цамије султана Сулејмана у Горњем граду, што се датује у пету или најкасније шесту деценију XVI века. У време изградње чесме Мехмед паше Соколовића у Горњем граду је већ несумњиво постојао водовод.³¹ Траса ове водо-

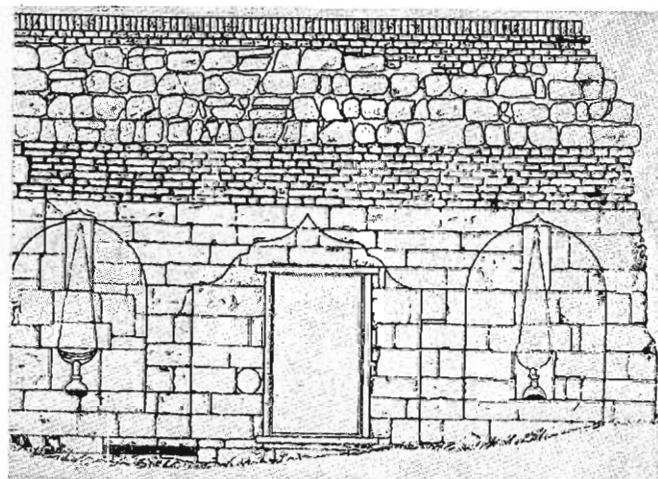
водне линије, која је пролазила испод Сахат капије и даље се пружала према данашњој Улици Кнеза Михајла, помиње се у једном аустријском документу из 1721. године.³²

У време великих аустријских радова на реконструкцији Београда, 1723—1736. године, на правцу некадашње турске изграђена је потпуно нова водоводна линија која се завршавала у Горњем граду.³³ Састојала се од засведеног ходника на чијем су поду лежале керамичке водоводне цеви.³⁴ Том приликом у целини је замењен и стари турски водовод на делу уз чесму. Нови водоводни канал, доведен до чесме, укопан је и прислоњен уз њену североисточну страну, где се сада завршава. Првобитно је изгледа било предвиђено да се овај канал продужи даље према Доњем граду, али то није остварено. Канал је остао са отвореном предњом страном, приближно у равни са северозападном фасадом чесме, која улази у земљани насып бедема без озиданог завршетка. Керамичке цеви из овога канала спроведене су у стари резервоар, тако да је чесма била укључена у систем новоизграђеног водовода.

Основни податак за утврђивање времена настанка старе горњоградске чесме пружа текст са плоче, који наводи Евлија Челеби у свом Путопису. Међутим, и поред тога ово питање је потребно размотрити у ширем контексту турских радова на

Сл. 5. Изгледи фасада чесме 1916. године.

5. Façades of the fountain in 1916.

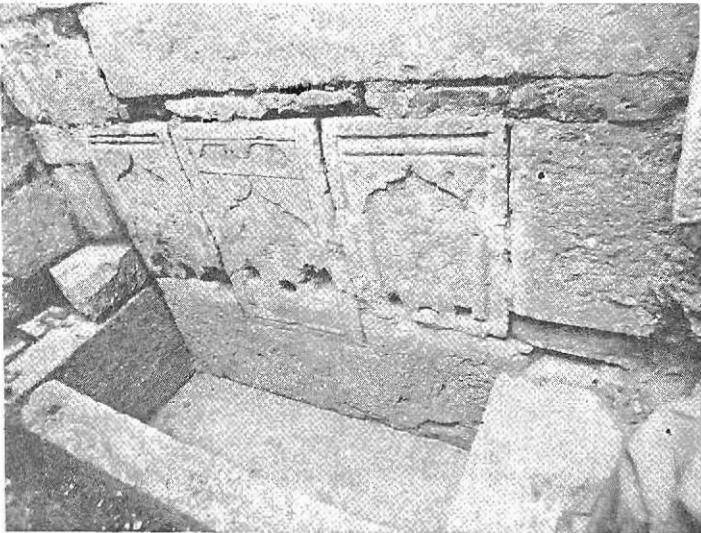

Сл. 6. Северозападна фасада чесме у току ископавања 1979. године.

6. Northwestern façade of the fountain during the excavations carried out in 1979.

Сл. 7. Северозападна фасада — детаљ каменог корита са декоративним плочама и отворима за луле.

7. Northwestern façade — detail of the stone trough with decorative slabs and openings for the spouts.

обнови Београдског града, који су имали великог утицаја на избор положаја, а и настанак ове чесме. Одмах после освајања Турци су започели обнову порушених или оштећених утврђења у току опсаде. Том приликом је у целини реконструисан и улаз у Унутрашњи град. Уместо старе средњовековне капије, вероватно знатно оштећене у току опсаде, подигнута је нешто северније нова капија. Испред нове капије изграђен је мост на зиданим окружним стубовима, који је за наша разматрања од посебног значаја. У току археолошких истраживања откривени су остаци пет стубова овога моста.³⁶ Међусобно разстојање прва два реда стубова по дужини моста износи око 5,5 м. Растојање између другог и трећег реда стубова, што одговара средини моста у односу на ширину рова и правцу пролаза према Северној капији Горњег града, нешто је веће и износи око 6,60 м. С обзиром да је ров испред улаза у Унутрашњи град био широк око 28,50 м може се дosta поуздано претпоставити да су стубови били симетрично распоређени, при чему се четврти ред стубова вероватно налазио на месту касније подигнуте чесме.

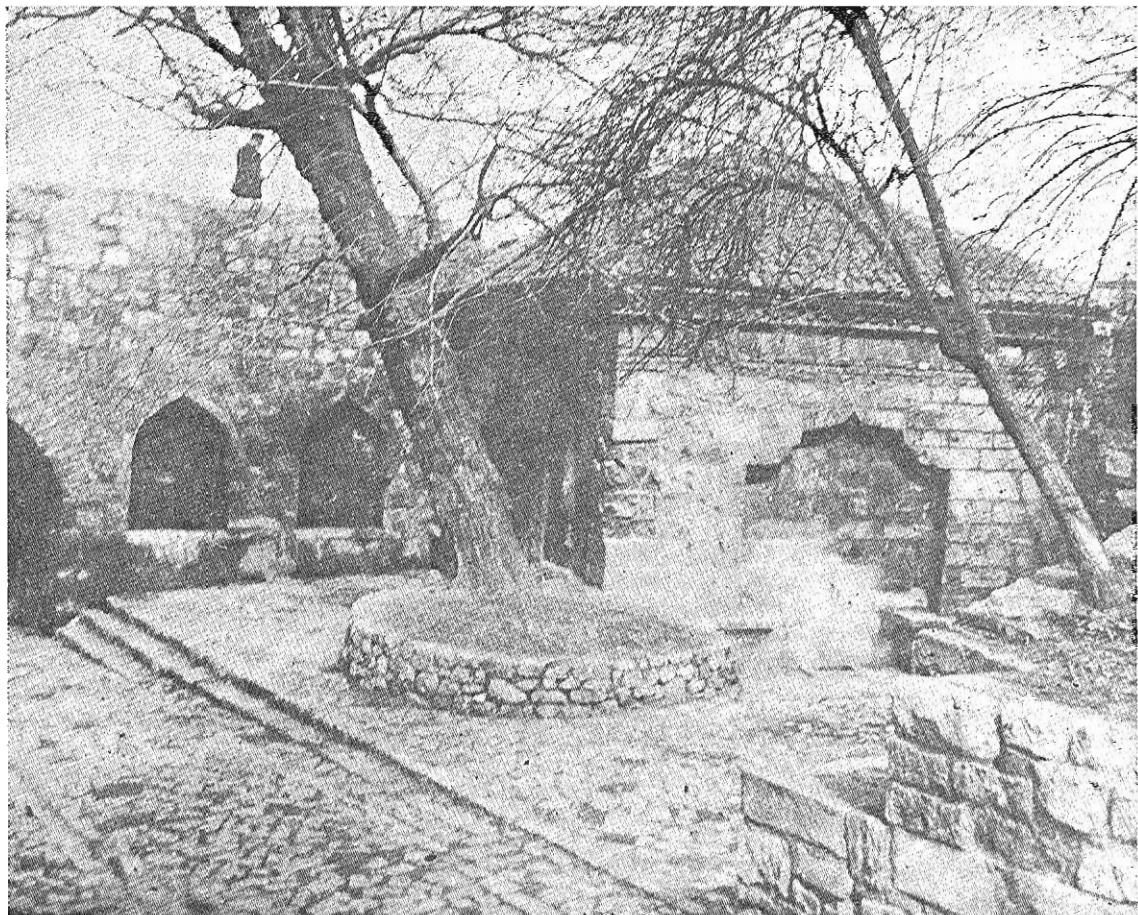
Према податку из натписа који наводи Евлија Челеби, могло би се закључити да Мехмед паша није подигао нову, већ само обновио неку старију затечену чесму. То, међутим, стање на објекту не потврђује. Цео конструктивни склоп и планска замисао сачуваног оригиналног дела грађевине указују на једновремену градњу. Осим тога постоји велика сличност и две цариградске чесме, подигнуте такође као задужбине Мехмед паше Соколовића 1567. и 1568. године. Оне имају исти сокл са каменим профилисаним венцем и нише обрађене у виду декоративног сараценског лука, а подигнуте су као самосталне грађевине.³⁶

Не доводећи у сумњу податак са наведене плоче, на основу анализе очуваних делова грађевине и њеног положаја, може се претпоставити да је Мехмед паша Соколовић из темеља изградио нову чесму на месту неке сигурно знатно мање чесме, која је вероватно ту била подигнута у време грађења турског водовода. Када се има у виду пажња коју је овај високи турски великоустојник посвећивао својим задужбинаима у Београду, градећи каравансарај са безистаном, амам и себилхану, подизање

једне овакве чесме не изгледа ни мало неуобичајено. Изградња велике чесме са резервоаром пружала је могућност напајања водом целе горњоградске посаде. То јој је сигурно била главна функција, али вероватно не и једина. Остаје отворено питање положаја ове чесме у односу на цамију султана Сулејмана, која се налазила у њеној непосредној близини, односно око 40 м источније. Остаци ове цамије до сада

указивала би да је чесма служила за обредно умивање.³⁷

Услед изградње чесме морало је доћи и до измена у првобитној конструкцији моста испред улаза у Унутрашњи град. Претпостављени четврти ред стубова вероватно је порушен, или мажда уклопљен у ћидну масу новоподигнуте чесме, која је преузела његову улогу (сл. 4).

Сл. 8. Чесма Мехмед паше Соколовића, општи изглед — садашње стање.

8. The drinking fountain of Mehmed Pasha Sokolović, general view, present state.

нису археолошки истражени нити откризвани, па је стога тешко рећи да ли је чесма припадала њеном комплексу. Та се могућност за сада не може искључити. Пластична декорација, односно појава стилизованих чемпреса који имају култно значење,

Своју првобитну функцију и положај у односу на околне фортификације горњоградска чесма је задржала све до краја XVII века. На њену даљу судбину битно су утицали велики радови на реконструкцији старих и изградњи нових утврђења

Београдске тврђаве који су започети после првог аустријског освајања града и трајали готово до краја XVIII века. У току опсада 1688. и 1690. године горњоградски бедеми су били јако оштећени, а Унутрашњи град већим делом разорен. Обимна реконструкција целокупног система одбране Горњег града, која је у току последње деценије XVII и првих година XVIII века изведена према пројектима Андреа Корнара, битно је изменила ситуацију и на простору око чесме. Нови бедеми подигнути су према принципима бастионих артиљеријских фортификација, што је подразумевало изградњу спољних зиданих облога и испуњавање унутрашњости бедема земљаним насыпом.

После уклањања рушевина Унутрашњег града стари средњовековни бедеми су делом президани, а делом изнова подигнути. На месту некадашње Северне капије изграђена је данашња Дефтердарова капија, која је одговарала ширини новога бедема од око 11 м. На правцу унутрашње фасаде капије саграђен је део бедема, са две декоративне нише, који је ослоњен на западни угао чесме. Простор између новоподигнутог зида и спољне облоге Северозападног бедема испуњен је земљаним насыпом, што је одговарало потребама артиљеријских фортификација. Услед тога северозападна фасада старе чесме је у целини затрпана. Међутим, чесма је сигурно и даље задржала своју некадашњу функцију. Изградња декоративних ниша на новом делу бедема према чесми указује на тежњу да се и поред преправки сачувавају естетске вредности ове грађевине и простора око ње.

У току следеће етапе изградње Тврђаве, која хронолошки одговара времену аустријске окупације Београда 1717—1739. године, стара чесма Мехмед паше Соколовића темељно је обновљена. На то су поред изградње нове водоводне линије утицали и даљи радови на Северозападном бедему. Бедем који је обновљен у току претходног раздобља, у првим годинама аустријске окупације најкасније до априла

1721. године, надзидан је за око 1,50 м, а повишен је и земљани насып. Услед тога било је, вероватно, потребно да се повисе и зидови чесме, која је у новој ситуацији имала улогу унутрашњег подзida бедема. Растрешени горњи делови фасада изнад ниша су президани и делимично надзидани. Нови зидови изнад старих делова југозападне и југоисточне фасаде, с обзиром на свој функционални значај, нису били декоративно обликовани, тако да је цела грађевина у ликовном смислу изгубила своје некадашње значење (сл. 5). После изградње нове водоводне линије њена основна функција главне горњоградске чесме остала је неизменењена.

У току ових радова стара чесма Мехмед паше Соколовића добила је свој коначни облик, који је уз мале измене задржала све до 1938. године. О њеној даљој судбини, током XVIII и XIX века, нема дољно података. Према наведеним текстовима легенди са аустријских планова из 1790. године може се закључити да је чесма тада била покварена и ван употребе. Касније је, вероватно, поново обновљена. Постоји подatak да је 1827. године кнез Милош одобрио поправку водовода и „Везирове чесме у Горњем граду“.³⁸ Да ли је том приликом чесма поправљена није поznato, али се може доста поуздано претпоставити да у шестој деценији XIX века више није била у употреби. На турском плану из тога времена означена је као ледница, што се сигурно односи на нову намену њеног резервоара.

Од многих објеката који су некада сачињавали урбану структуру Горњег града до наших дана доспела је само ова чесма. Она у исто време представља и једини сачувани пример исламске архитектуре XVI века у Београду. Све то старој чесми Мехмед паше Соколовића, уз име њеног ктитора, даје посебно значење и указује на потребу да јој се посвети пуна пажња, како у обнови првобитног изгледа тако и враћању њене некадашње функције.

НА ПОМЕНЕ

- ¹ М. Делић, *Турске старине у Београду — Чесма Мехмед паше Соколовића*, Београдске општинске новине 10, 1938, 734—736.
- ² М. Вујичић-Буловић, *Београдска тврђава — Конзерваторски и испитивачки радови у 1960. години*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IV, 1961, 201—209.
- ³ Ископавања под руководством М. Поповића, новембра 1979. године.
- ⁴ Евлија Челеби, *Путопис — одломци о југословенским земљама*, ед. Х. Шабановић, Сарајево 1967, 79.
- ⁵ Наведено дело, 79.
- ⁶ Наведено дело, 87.
- ⁷ Описираније о овом проблему: А. Андрејевић, *Удео Мехмед паше Соколовића у подизању Београда*, Зборник Филозофског факултета IX—1, 1970, 437—438.
- ⁸ К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године*, Отаџбина 22, Београд 1889, 79.
- ⁹ Ратни архив у Бечу, МЕМ 22.182, ст. 31.
- ¹⁰ Национална библиотека у Паризу, план — аутографија у боји, сиг. Ge C 10350. (није објављено).
- ¹¹ Музеј града Београда, инв. бр. И₁ 3154, објављен код: Д. Бурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867*. Београд 1977, сл. 80.
- ¹² Ратни архив у Бечу, сиг. К I f 23—70, објављен код: М. Поповић, *Реконструкција плана фортификација Београдске тврђаве 1717. године*, Годишњак града Београда XX, 1973, 193, сл. 2.
- ¹³ Ратни архив у Бечу, план — аутографија сиг. G I b 44.
- ¹⁴ Ратни архив у Бечу, план — аутографија сиг. Н III d 1410.
- ¹⁵ Ратни архив у Бечу, план — аутографија сиг. Н III d 1413.
- ¹⁶ Ратни архив у Бечу, план — аутографија сиг. G I b 44—1, одредница легенде 7: »Ein verdorbenes Wasser-Behaltuns, so mittelss eines Canals aus der Stadt in das Schloss geleitet worden.«
- ¹⁷ Ратни архив у Бечу, план — аутографија сиг. G I b 45, одредница легенде 15: »Wasser Behaltnis von der Wasserleitung so dermaßen ganz verdorben.«
- ¹⁸ Д. Перовић, *Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808. години*, Зборник Историјског музеја Србије 6, 1969, 3—40, сл. 4.
- ¹⁹ Архив Србије, план — аутографија сиг. Г. К. 7.
- ²⁰ План из некадашњег фонда Народне библиотеке Србије, изгорој 1941, објављен: Г. Елезовић-П. Поповић, *Два турска плана Београда*, Београдске општинске новине 1—3, 1937.
- ²¹ М. Делић, наведено дело, 734—736.
- ²² М. Вујичић-Буловић, наведено дело, 201—209.
- ²³ Систематска истраживања Унутрашњег утврђења вршена су од 1963. до 1980. године под руководством др. Марије Бајаловић-Хаци Пешић. Извештаји са истраживања објављени су у Археолошким прегледима 5—22 и радовима: М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Најновији резултати археолошко-конзерваторских радова на Београдској тврђави*, Годишњак града Београда XVIII, 1971, 259—272; Иста, *Средњовековни Београд у светlosti археолошких открића*, Историја Београда I, 1974, 296—301.
- ²⁴ Истраживања система горњоградских фортификација вршена су од 1968. до 1974. године под руководством М. Поповића (Извештаји у Археолошким прегледима 10—16).
- ²⁵ М. Бирташевић, *Београдска тврђава унутрашње утврђење горњег града*, Археолошки преглед 11, 1969, 238—240; Иста, *Унутрашње средњовековно утврђење Горњег града*, Археолошки преглед 12, 1970, 164; Иста, *Унутрашње утврђење Београдског града*, Археолошки преглед 15, 1973, 96—97.
- ²⁶ Очувани део овога венца технички је снимљен 1916. године, али је, вероватно, услед трошности 1938. године замењен новим комадом.
- ²⁷ Приликом конзерваторских радова 1960. године цела је ова површина преблокована при чему је, нажалост, изменењен положај првобитне луле, а нова постављена око 0,30 м. изнад положаја старе.
- ²⁸ Истраживачки радови арх. М. Вуловић 1960. године. Документација у Заводу за заштиту споменика културе града Београда.
- ²⁹ М. Делић, наведено дело, 736.
- ³⁰ Исто.
- ³¹ Упореди: Х. Шабановић, *Урбани развијатак Београда од 1521. до 1688. године*, Годишњак града Београда XVII, 1970, 27 и 33—36.
- ³² Ратни архив у Бечу, МЕМ 22.182, ст. 32, ад 22.
- ³³ Т. Ст. Виловски, *Београд 1717—1739. године*, Нова искра VII, Београд 1905, 343.
- ³⁴ Очувани делови засвојеног канала аустријске водоводне линије откривени су у Горњем граду, испод Великог равелина и на више места дуж Кнез Михајлове улице и Теразија. На готово једнаком распојању налазиле су се чесме, међу којима и познате, касније подигнуте Теразијска и Делијска чесма.
- ³⁵ Види напомену 25.
- ³⁶ А. Андрејевић, наведено дело, 439, напомена 40 (I. Hilmi Tanisik, *Istanbul cestmeleri I*, 1943, 22—24.).
- ³⁷ А. Андрејевић, наведено дело, 439.
- ³⁸ Б. Перунчић, *Београдски суд 1819—1839.*, Београд 1964, 388—391.